

De multe ori, între istoric și editor de izvoare se face o distincție nejustificată; spunem “nejustificată” pentru că, în cazurile fericite, ambele ipostaze țin de o singură persoană. Mai ales în faza de organizare a disciplinei, munca istoricului se confundă cu cea a culegătorului și editorului de documente. Vasile Pârvan remarcă, la rândul-i: “trebuie să fii istoric pentru ca să fii bun adunător de izvoare”¹.

Lămuritoare pentru “chestiuni considerate încă obscure sau nepuse în adevărata lor lumină”², izvoarele n-au fost și nici nu sunt “bogăție lumească”; istoricii, însă, au găsit în ele “bogăția spirituală a neamului”³. Împrăștiate prin arhive, zăcând în biblioteci mănăstirești sau în colecții particulare, cele ce reprezentau “fundamentul neclintit al adevărilor istorice”⁴ trebuiau descoperite. Nu o dată în decursul vremii, încercarea de recuperare a lor a dobândit evidente scopuri politice. “N-am avut pe ce să ne întemeiem și să ne apărăm dreptățile” clama, în 1843, Mihail Kogălniceanu în al său *Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie națională* la Academia Mihaileană⁵. Asemenea lui, apelurile lansate de Aaron Florian, Nicolae Bălcescu și Vasile Alecsandri pentru strângerea și tipărirea izvoarelor aveau ca scop aflarea “temeiului legiurilor și istoriei țării”⁶. Se căuta proclamarea individualității și unității românilor, precum și justificarea existenței proiectului ideal al unui stat unificat. Condițiile generale ale vieții politice și intelectuale, marcate de intensificarea mișcării naționale în teritoriile aflate sub stăpânire străină, impuneau reliefarea valorilor proprii și amplificarea lor prin argumentele istorice. Era firesc ca și în Bucovina, valorile autohtone să fie evidențiate. Astfel, în spiritul promovării intereselor românești, Eudoxiu Hurmuzachi își propunea alcătuirea unui corpus de documente, cercetând asiduu arhivele europene. Cele peste 3 000 de documente, care au pus bazele colecției ce-i poartă numele, au fost donate, ulterior, României, statul care se făurea și către care-i erau îndreptate “și cugetul și mintea”⁷. Vremurile impuneau “întoarcerea spre trecut”, iar documentele permiteau cunoașterea acestuia altfel decât prin intermediul rapoartelor oficiale ale cabinetelor politice. La cumpăna dintre secole, Dimitrie Dan, autorul ciclului de monografii intitulat *Popoarele Bucovinei (Die Völkerschaften in der Bukowina)*, credea că acțiunea de identificare și semnalare a izvoarelor, chiar și în reviste, era modalitatea prin care se dovedea “urbi et orbi că, nu demult, stăpânii giei românești din Bucovina au fost români, boieri și razeși”⁸. Cazul lui Dimitrie Dan n-a fost singular, aceleași preocupări vădindu-le folcloriștii Simion Florea Marian, Constantin Morariu, Ion. Gh. Sbiera. Totuși, fără a le minimaliza contribuția adusă la îmbogățirea patrimoniului cultural bucovinean, demersurile întreprinse de aceștia pot fi considerate doar inițiative specifice epocii, cu posibilități limitate de realizare și cu tot atâtea metode de publicare, câți editori erau.

Cu timpul, depistarea și culegerea vechilor înscrisuri a devenit un imperativ al cercetării științifice propriu-zise; în slujba lui s-au angajat istoricii Ion Nistor, Alexandru Vitencu, Teodor V. Stefanelli care, ca și universitarii cernăuțeni Sigmund Herzberg-Fränkell, Raimund Fr. Kaindl, Frederik Ziglauer Blumenthal, Wladimir Milkowicz au încercat să aducă, prin glasul documentelor, contribuții la cunoașterea trecutului acestei provincii. Asemenea eforturi erau cu atât mai necesare, cu cât Bucovina apărea în istoriografia universală (și, în primul rând, germană) ca teritoriu de limbă și cultură germană. Misiunea istoricilor nepărtinitori viza și valorificarea izvoarelor, cele care puteau să arate originea nobilă și trecutul glorios, și, prin acestea, perspectivele și locul neamului românesc în concertul națiunilor europene. În plus, Consiliul arhivistic de la Viena (K.K. Archivrat) și Institutul pentru cercetarea istoriei Austriei (*Institut für oesterreichische Geschichtsforschung*) supravegheau activitatea de “adunare, selecționare și

orânduire a documentelor după cerințele științei⁹, așa încât materialul arhivistic să poată fi utilizat de cercetători. Era, de fapt, o aplicare practică a principiilor formulate de către reprezentanții Școlii istorice austriece care, alături de istoricii francezi și germani, introduceau în diplomația europeană metode noi, unitare și logice, de publicare a izvoarelor¹⁰.

Într-un astfel de mediu, în atmosfera universităților din Cernăuți și Viena și sub impulsul “nevoii de temeuri, nu de considerații generale” s-a format personalitatea poate cea mai legată de arhivele și de documentele bucovinene: Teodor Bălan. Cu un seminar de paleografie slavă, urmat la profesorul Milkowicz, cu unul de paleografie latină și germană, finalizat sub îndrumarea lui Przibram, cu o metodologie de a scrie istoria “așa cum a fost”, însușită de la von Ranke, prin Oswald Redlich, și cu numeroase ore de practică la Haus-Hof und Staatsarchiv în Viena, Bălan se recomanda nu numai ca un bun cunoscător al limbii documentelor și al diplomatiei, dar, prin preocupările sale științifice, și ca un apropiat al istoriei Bucovinei¹¹. De altfel, anii petrecuți în capitala Imperiului Austro-Ungar i-au oferit satisfacția descoperirii unor izvoare referitoare la revoluția română de la 1848, material utilizat ulterior la redactarea câtorva studii istorice. Arhivele austriece dispuneau de valoroase fonduri documentare, întocmite riguros de-a lungul timpului, dar insuficient cercetate și valorificate, mai ales de către bursierii români.

Revenirea în țară, anii de profesorat și apoi cei petrecuți pe fronturile primului război mondial l-au determinat pe Teodor Bălan să nu mai “insiste” asupra publicării documentelor bucovinene – idee mai veche, care îl frământase încă din studenție; atunci – mărturisea el – “credeam că se va găsi un număr de istorici români din Bucovina care să se ocupe de această publicație (...) foarte necesară pentru studiul provinciei care formează regiunea cea mai veche și mai interesantă a vechii Moldove”¹².

Totuși, istoricul care cercetase arhive mari, omul care văzuse arhive bogate deteriorate în timpul războiului, nu putea rămâne, după înfăptuirea idealului național, departe de eforturile generației sale, hotărâtă să orânduiască “izvoarele noastre istorice”¹³. Dorind să participe la acțiunea de organizare a materialului arhivistic, Bălan și-a pus și timpul și cunoștințele și energia la dispoziția Arhivelor Statului pentru Bucovina ale căror interese le-a slujit încă de la întemeiere (din 1924, când lua ființă Comisiunea regională a Arhivelor, și până în 1942, când a părăsit această instituție, în urma numirii sale ca director al Bibliotecii universitare din Cernăuți). A fost prezent la toate lucrările comisiilor create cu scopul de a analiza situația arhivelor din întreaga provincie, întocmind, în acest sens, rapoarte detaliate privitoare la organizarea materialului documentar, la condițiile de păstrare și la modul în care acesta putea fi valorificat¹⁴. Mai mult chiar, în baza unor cercetări întreprinse, pe cheltuiala proprie, Bălan a identificat fonduri documentare ce conțineau informații despre Bucovina, dar care se aflau în posesia arhivelor poloneze; astfel, la Lemberg (Lwov), în Arhivele naționale se găseau “dosare vechi privitoare la Tribunalul nobilimii și acte ale Curții de Apel (*Oberlandesgericht*)”, în timp ce la Stanislav (Ivano-Frankovsk) fuseseră descoperite mărturii despre Cezaro-crâiasca judecătorească a celui Forum nobilium “la care se judecau toate daraverile nobililor sau boierilor din Galiția și Bucovina până la anul 1848”¹⁵. Demersul său l-a determinat pe istoricul Ion Nistor (director al Comisiunii arhivistice din Bucovina) să solicite Ministerului de Externe român, prin intermediul Direcției Generale a Arhivelor Statului, demararea acțiunilor în vederea redobândirii “tuturor actelor și documentelor de interes istoric sau juridic privitoare la această zonă”¹⁶.

Perseverența de care Teodor Bălan a dat dovadă la achiziționarea și conservarea fondurilor arhivistice din Bucovina nu a rămas fără urmări: timp de 18 ani (26 iunie 1924 - 1 septembrie 1942), sute de documente aflate în posesia autorităților de stat, județene, comunale, ecleziastice sau a colecționarilor particulari au fost depistate la Câmpulung Moldovenesc, Suceava, Cernăuți, Przemyśl (Polonia). Adunate, studiate, transcrise – dacă era necesar – apoi, inventariate și depozitate la Arhivele Statului, ele urmau a fi puse în circuitul științific prin publicarea și utilizarea lor în cercetarea istorică, pentru că “istoria se scrie numai pe bază de izvoare. Lucrul acesta este atât de evident încât se poate spune că acolo unde lipsesc izvoarele

istorice nu există nici istorie”¹⁷. Într-unul din materialele publicate în “Revista Arhivelor”, imediat după angajarea sa în Comisia arhivistică de la Cernăuți, Bălan scria “...documentele ne vor da dovadă de caracterul românesc al țării, de stăpânirea îndelungată, neîntreruptă și nedisputată a poporului românesc în Bucovina, asupra căruia în timpul din urmă elemente iresponsabile din alte țări caută să revendice drepturi care nu au existat niciodată”¹⁸. Era firească încredințarea istoricului, cu atât mai mult cu cât, după “uniunea națională” din 1918 și în dorința de a explica nașterea statului unitar român, recuperarea trecutului prin valorificarea documentelor însemna înțelegerea prezentului. Importanța fondurilor arhivistice regionale sporea și prin aceea că, în decursul celor 143 de ani de tutelă austriacă, “actele și documentele oficiale din cancelariile stăpânilor străine” fuseseră ținute “departe de ochii cercetătorului român, iar acum, adunate și concentrate în arhivele României întregite” ele ofereau “știri și informațiuni cari nu se pot afla în vechile noastre arhive naționale”¹⁹. Motivați de același scop, Ion Lupaș, Silviu Dragomir, Andrei Veress, Alexandru Boldur ori L.T. Boga s-au preocupat de întocmirea unor colecții de documente menite să transmită “moștenirea națională unui număr cât mai mare de cititori”²⁰. Întrebarea pe care Teodor Bălan o ridica în finalul articolului său era: în ce măsură se cercetaseră arhivele bucovinene, din moment ce “în Suceava nu a studiat nimeni, în Câmpulung numai Teodor V. Stefanelli, care a și publicat materialul adunat în ale sale *Documente câmpulungene*”²¹. Neîntemeiate, deci, putem considera acuzațiile pe care, în 1944, directorul Arhivelor din Cernăuți, Gheorghe Duzinchevici, i le adresa, indirect, lui Bălan și potrivit cărora istoricul ar fi urmărit, prin organizarea materialului arhivistic, doar elaborarea unor lucrări care să-i poarte semnătura²². Dimpotrivă, Bălan a îndemnat mereu la noi explorări știind că, și în acest caz, “câmp deschis pentru lucru este destul”²³, Bucovina dispunând de importante resurse documentare care, odată publicate, “vor servi mult neamului nostru în justificarea drepturilor sale”²⁴. La rândul-i, directorul general al Arhivelor Statului, academicianul Constantin Moisil, scria: “Nu sunt de părerea acelor arhivari, destul de numeroși și de învățați, cari susțin că menirea unei arhive publice se mărginește la adunarea, păstrarea în bune condițiuni și catalogarea cât mai sistematică (...) a prețiosului material documentar...Dar atâta nu ajunge (...) Personalul ei (...) are obligațiunea morală de a contribui cu informațiile sale la cunoașterea, lămurirea și deslegarea problemelor istoriei naționale”²⁵. Specialistul intuia anumite realități istorice, dar numai documentul autentic era cel ce le confirma și nuanța concluziile; și pentru ca documentele să poată răspunde la întrebările istoricilor, se impunea publicarea lor în formula modernă și practică.

“Sporul de exigență” revendicat de Teodor Bălan în planul de editare a documentelor bucovinene s-a datorat și formării sale la școala istorică vieneză, acolo unde, de la profesorul Oswald Redlich a învățat “cum trebuie să se scrie și cum nu este permis să se scrie istoria”²⁶. Utilizând în redactarea multora dintre lucrările lui documente din arhivele bucovinene, austriece, poloneze, Bălan și-a întărit, și-a argumentat afirmațiile, căci, potrivit unui postulat arhivistic, “documentul, oricât de strâmt sau de larg ar fi sensul ce i se acordă, rămâne fundamentul neclintit al adevărurilor istorice”²⁷. Acestui principiu i-au fost subordonate majoritatea studiilor sale, generic numite “istorico-documentare”, referitoare la momentul 1848 (*Activitatea refugiaților moldoveni în Bucovina - 1848*, *Eudoxiu Hurmuzachi și memoriul Românilor ardeleni din luna lui februarie 1849*, *Un capitol din istoria politică a Bucovinei din anii 1848-1850*, *Colonelul Urban în Bucovina, Bucovina în anul 1848*) ori la primul război mondial (*Suprimarea mișcărilor naționale din Bucovina pe timpul războiului mondial, 1914-1918*). Uneori, imensa acumulare de material n-a mai lăsat istoricului timp să scrie și o “istorie”; alteori, istoricul însuși n-a dorit să depășească etapa culegerii și editării de izvoare, descoperind aici “locul dovedirii adevăratei erudiții”²⁸.

Parcursarea colecțiilor de documente sau a documentelor propriu-zise editate de Teodor Bălan relevă existența a două direcții de cercetare: pe de-o parte, identificarea “stăpânilor satelor Bucovinei”, argument în demonstrarea “moldovenismului bucovinean”²⁹, pe de altă parte,

surprinderea unor aspecte din viața și evoluția câtorva familii românești (Hurmuzachi, Onciul, Hasdeu) ori a unor personalități ale vieții culturale și politice din Bucovina (Dimitrie Onciul, Eudoxiu Hurmuzachi, George Tofan, Sever Zotta). De multe ori, informațiile converg, ele fiind produse ale aceluiași mediu social, ale aceleiași epoci.

La puțin timp după angajarea sa în munca de organizare a arhivelor regionale, în 1926, Teodor Bălan a publicat, în „Analele Dobrogei”, *Noi documente privitoare la familia Hajdău*³⁰. Scopul lucrării era de a pune în circuitul științific o serie de acte care să întregescă informațiile oferite de Sever Zotta, Calinic Istrati și Nicolae Iorga în legătură cu obârșiile acesteia. Era un imperativ – considera Bălan – și asta cu atât mai mult cu cât “o serie de chestiuni rămăseseră nerezolvate; de exemplu, se neglijase, între altele, faptul că familia Hajdău stăpânise pe vremuri două moșii în Bucovina: Bărlințe sau Stârce și Iordănești”³¹. Depistarea, în Arhivele din Cernăuți și în colecțiile particulare, traducerea și transcrierea documentelor trebuiau să folosească la “stabilirea filiațiunii, în linie feminină a familiei Hajdău”³². Se formula, astfel, un punct de vedere de care genealogiștii nu puteau să nu țină seama.

În 1927, Bălan a înaintat spre publicare alt material cu vădite motivații genealogice: *Familia Onciul. Studii și documente*³³. Pe baza unei multitudini de izvoare, a celor editate de Mihail Kogălniceanu, Gheorghe Ghibănescu și Franz Wickenhauser, a celor cuprinse în *Uricarul* sau în *Arhiva istorică a României*, dar și a documentelor găsite în *Liber Haereditatum* de la Arhivele cernăuțene, istoricul reușea să dea “în vileag o mare parte a trecutului Moldovei de Sus”³⁴. Așadar, “se poate constata cum apare o familie românească și cum, cu timpul, se formează ramificații în multe alte familii românești”³⁵. Valoarea lucrării era dată nu numai de ineditul informației, de logica expunerii, ci și de maniera de editare a textelor, conformă cu exigențele diplomatiei și arheografiei contemporane lui.

Cercetarea minuțioasă a informației documentare n-a avut ca finalitate doar ilustrarea genealogiei unor familii, a regimului proprietăților imobiliare, ci și a evoluției lor în timp, a succesiunii proprietarilor și a modului în care ei și-au păstrat sau înstrăinat domeniile. Interesul pentru astfel de subiecte nu este întâmplător la Teodor Bălan: majoritatea scrierilor sale se circumscriu dorinței de a arăta și demonstra permanența românească prin ascendența familiilor de boieri, mazili și răzeși din Bucovina; acest lucru n-ar fi fost posibil fără un substrat documentar care să poată servi la discuții mai ample și mai temeinice³⁶. Istoria “celui mai interesant colț de țară moldovenească”³⁷ nu se putea înfăptui atâta vreme cât publicarea colecțiilor de documente era amânată.

La scurt timp de la apariția lucrării lui Teodor V. Stefanelli, *Documente din vechiul ocol al Câmpulungului Moldovenesc*³⁸ (încununare a muncii de peste două decenii), Bălan a reluat cercetarea aceleiași teme; în anul 1929, el a trimis, pentru publicare, tipografiei cernăuțene “Mitropolitul Silvestru”, culegerea *Noui documente câmpulungene*. Deși caracterizase lucrarea lui Stefanelli drept “cea mai completă și mai bună publicație de documente câmpulungene”³⁹, Bălan credea că volumul informațiilor despre ocolul Câmpulungului Moldovenesc poate fi sporit și prin contribuția sa. Astfel, pe lângă semnalarea și prezentarea unor izvoare inedite, descoperite - în misiunile sale arhivistice - în colecții particulare (de exemplu colecția preotului Arsenie Fărtăș din Sadova)⁴⁰, el și-a propus să reediteze, “în formă corectă”, documentele câmpulungene publicate greșit de către Franz Adolf Wickenhauser⁴¹. Angajat fiind la Administrația financiară din Cernăuți, Wickenhauser studiasse, în arhiva Tribunalului din localitate, colecția de traduceri germane făcută după documente moldovenești⁴². Transcrierea deficitară, ca și valorificarea “neștiințifică” a acestora, (“prin înlocuirea numelor geografice românești din text, cu cuvinte neaoș germane”, în majoritate arhaisme), “le-a făcut inutilizabile”⁴³. Se impunea, deci, retraducerea documentelor în limba română; condiția materializării acestui proiect era depistarea, în Arhivele Bucovinei, a celor câteva texte germane copiate de M.F. Lopeiski⁴⁴ după originalele moldovenești. Toate informațiile obținute în urma studierii materialului arhivistic trebuiau, apoi, comparate și corelate cu cele aflate în alte colecții de documente (*Documente privitoare la*

familia Callimachi, culegere îngrijită de Nicolae Iorga, *Cronica Hușilor* și cea a *Romanului* editate de episcopul Melchisedec Ștefănescu, *Colecția Hurmuzachi* ș.a.). Adunate într-un singur volum (de 140 pagini), cele 100 de *Noui documente câmpulungene* se referă la perioada 1409-1858; sunt zapise de proprietate, de schimb, de danie. Au mai rămas în manuscris încă 300 de *Documente câmpulungene culese de la particulari*⁴⁵. Publicarea acestora din urmă ar fi pus la dispoziția istoriografiei românești o relativ amplă bază de informare, necesară elaborării unor studii speciale, sinteze ori monografii.

Alte documente culese în Arhivele Bucovinei (*Două documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, 1934⁴⁶, *Reeditarea unui document din 1411*, 1941⁴⁷), în Muzeul Brukenthal din Sibiu (*Câteva documente bistrițene*, 1940⁴⁸) sau în colecții particulare (*Șase documente polone din secolul al XVII-lea referitoare la Moldova*, 1947⁴⁹) au apărut în periodice de specialitate: “Codrul Cosminului”, “Hrisovul”, “Revista Arhivelor”. Bălan împărtășea, de altfel, principiul formulat de Aurelian Sacerdoțeanu, potrivit căruia “întinderea nu înseamnă adâncire”⁵⁰. Materialul arhivistic, ca material istoric în sine, nu interesa decât în măsura în care el putea servi la “elucidarea unei probleme distincte de metodă” sau la “luminarea unui capitol de istorie”⁵¹. Însă, atunci când cercetările ofereau perspectiva unor rezultate trainice, se impunea “o publicare întinsă a documentelor interne”⁵².

În istoriografia românească, numele lui Teodor Bălan se identifică frecvent cu cel al colecției de *Documente bucovinene*. Ideea de a edita, sistematic, izvoarele istorice descoperite și achiziționate, uneori chiar din salariul propriu (Bălan, ca și Kogălniceanu, credea în maxima “sunt economii care sunt crime, și sunt cheltuieli care sunt o virtute”) s-a conturat după cooptarea sa în Comisiunea Arhivelor Statului pentru Bucovina. O astfel de întreprindere – considera el – era necesară la acel moment, atât din punctul de vedere al cantității materialului documentar, cât și din acela al modalităților de publicare. Bălan știa că lipsa de circulație a documentului, oricare ar fi fost valoarea lui reală, îl reduce la inexistență. “A-l scoate la lumină, a-l reda cunoașterii” devenea cea dintâi obligație; “a-l adăuga, a-l întări rămâne cea de-a doua datorie” și asta pentru că “numai astfel se poate continua lucrul normal”⁵³.

În arhivele Tribunalului și Mitropoliei din Cernăuți, în Arhivele ieșene, în bibliotecile mănăstirilor bucovinene și în colecțiile particulare se găseau acte referitoare la organizarea politică, atestarea documentară a satelor (cu vechea lor toponimie), la dinamica proprietății și la obligațiile locuitorilor după instaurarea administrației austriece în Bucovina. Cuprinse într-o ediție critică, documentele bucovinene trebuiau să răspundă mai multor cerințe formulate de “politica și știința românească”. Sentimentul identității și al unui “destin specific” se raportau la temerile generate de posibilele revendicări teritoriale, de amenințările ce planau asupra construcției naționale (adeverite, de altfel, în 1940, prin dezmembrarea parțială a țării). Iată de ce istoricul considera publicarea documentelor bucovinene “o datorie națională (...), o reacție, un răspuns dat adversarilor care ridicau pretenții politice asupra Bucovinei, falsificându-i trecutul”⁵⁴. Ca și Ion Lupaș, Silviu Dragomir sau Alexandru Boldur, Teodor Bălan nu a ezitat să pună istoria în raport nemijlocit cu conjunctura politică; prin istorie erau “vegheate” interesele românești. Privită din această perspectivă, colecția documentară ar fi devenit, potrivit crezului istoricului, un instrument capabil să slujească la înlocuirea “dreptului forței” cu “forța dreptului”. Nu putem considera mesajul lui Bălan patetic; în general, atitudinea sa a fost mai rezervată, mai profesionistă, mai puțin patetică: “am urmărit scopul ca atunci când oamenii politici români vor fi puși în situația de a spulbera pretențiile politice asupra Bucovinei ridicate de străini, să poată apăra teza românească cu ajutorul unor autentice documente istorice bucovinene. Sunt momente în viața popoarelor când se insistă asupra drepturilor istorice. Momente de acest fel am dori să-i găsească pe oamenii noștri politici înarmați cu argumente și dovezi ce nu se pot contesta”⁵⁵.

De la ideologie se aluneca, inevitabil, spre metodologie: “... nici noi Românii nu am prezentat până acum material istoric suficient pentru dovedirea romanității Bucovinei (...) broșurile de natură politică se bazau pe un material istoric insuficient. Ele exprimau mai mult

dorințe, decât aduceau dovezi. Se combăteau argumentele adversarilor, dar nu se documentau drepturile noastre”⁵⁶. Chiar și atunci când era descoperit, materialul documentar se prezenta “fragmentar, incoerent, cules pe apucate de ici, de colo”⁵⁷. Noua metodă de editare a izvoarelor trebuia să fie unitară și logică în tendințele și rezultatele ei. Pe temeiul cunoștințelor dobândite la Viena, Bălan a știut să stabilească criterii și principii de cercetare, similare celor utilizate de istoricii germani: “nu era admisibil ca documentele să fie publicate la întâmplare, în ordinea în care fuseseră găsite și captate, ci ele urmau să fie adunate și selecționate”⁵⁸. Desigur, valoarea documentelor alese de istorici variază în funcție de epocă sau de însuși editorul lor; numai că, potrivit unor reguli arhivistice de care Bălan a ținut seamă, “căutarea ineditelor, cu orice preț (...) poate să aducă noutăți de care să se bucure poligraful, dar să nu satisfacă erudiția pe care sunt în drept să o ceară specialiștii”⁵⁹. O colecție de izvoare, “cât se poate de completă”⁶⁰ însemna totodată parcurgerea unui vast material arhivistic, edit și inedit, originale și copii. “A fost necesar să fie petrecute toate documentele bucovinene publicate, să fie notate, copiate și comparate cu cele inedite, găsite ulterior (...). Documentul cel mai valoros, cel mai exact a fost reținut, în timp ce celelalte au fost numai notate la explicații sau redactate în forma scurtată de regist”⁶¹. Traducerea documentelor în limba română trebuia să fie și ea exactă. Ca și în alte cazuri, documentele redactate în limbi de circulație (sau care aparțin “patrimoniului tuturor oamenilor culți”⁶²) n-au fost traduse. Bălan a păstrat textul în limba germană (mai ales în cazul originalelor), dar a tradus documentele slavone, prezentând, deopotrivă, originalul, în slavonă și varianta sa în limba română; la fel a procedat și cu textele românești redactate în alfabetul chirilic. Notele, indicele (de toponime, antroponime, lista dregătorilor și slujbașilor) și glosarele urmau să întregască lucrarea, transformând-o într-o ediție practică.

Când în 1938, Petre P. Panaitescu aducea în discuție problemele metodei de publicare a izvoarelor⁶³, din colecția de *Documente bucovinene* văzuseră lumina tiparului patru volume. [vol. I: 1507 – 1653, 1933, 310 p. + 5 pl.; vol. II: 1519-1662, 1934, 216 p.; vol. III: 1573-1720, 1937, 257 p. și vol. IV: 1720-1745, 1937, 229 p.]. Sever Zotta îi propusese lui Bălan, chiar de la început, să înlocuiască titlul culegerii; formula *Documente și regeste bucovinene* i se părea mai potrivită pentru că – spunea el – “ar fi bine să nu vă mărginiți la 1504, ci să publicați regeste după cele publicate până la acel an. Nu fiecare poate să-și procure scumpele volume și cei care se interesează de istoria Bucovinei n-ar rămânea deplin satisfăcuți”⁶⁴. Fără a relua documente deja publicate de Gheorghe Ghibănescu și Mihai Costăchescu, Bălan s-a decis să revină numai asupra textelor în care se impunea îndreptarea “greșelilor comise sau ivite fără vină”⁶⁵. Era o “inițiativă laudabilă” – apreciau contemporanii⁶⁶ – cu atât mai mult cu cât volumul al treilea cuprindea documente “în mare parte inedite, culese din colecții particulare”⁶⁷. Prin următoarele două volume, patru și cinci (vol. V apărea în 1939 și, în cele 264 p., erau prezentate documente din anii 1745-1760), valoarea *Documentelor bucovinene*, și maniera de lucru a autorului lor, nu mai puteau fi contestate. În anul 1940, atunci când Teodor Bălan se afla în refugiu la Sibiu, când în deznădejdea pierderii unei munci de-o viață exclama: “La ce să mai trăiesc?”⁶⁸, la Academia Română erau înscrise, spre premiere volumele IV și V. “Ținându-se seamă de situațiunea specială”⁶⁹, în calitatea sa de secretar al înaltului for științific, generalul Radu Rosetti a susținut necesitatea recunoașterii efortului depus de istoricul bucovinean la adunarea și selectarea izvoarelor. Premiul i-a fost înmănat în 1942⁷⁰, an în care Bălan oferea cercetătorilor alte noi mărturii despre Bucovina; volumul VI (1760-1833, 1942, 504 p.) avea să fie, din nefericire, ultimul din seria *Documentelor bucovinene* editate. Până în 1960, Bălan a completat colecția cu încă trei volume, aflate și azi în manuscris la Arhivele Statului din București: vol. VII (193 documente, multe dintre ele inedite⁷¹, referitoare la perioada 1464-1740), vol. VIII (188 documente pentru perioada 1741-1790)⁷², vol. IX (119 documente, toate inedite, privitoare la etapa 1800-1899)⁷³.

Necunoscute au rămas și *Documentele mănăstirilor din Bucovina*, rod al unei munci “de peste două decenii”⁷⁴. Introduse de un “studiu istoric” în care se face o succintă prezentare a

lăcașurilor de cult, cele 12 volume urmau să cuprindă aproape 1100 de acte din și despre mănăstirile Moldovița, Humor, Putna (Biserica lui Dragoș și Sihăstria), Voroneț, Sf. Ilie din Suceava, Sucevița, Dragomirna, Solca, Ițcani, Horodnic, Pătrăuți, Onufri (sau Onufrie), Ilișești, Horecea și Episcopia Rădăuților⁷⁵. Descoperite în arhivele Mitropoliei din Cernăuți și Sibiu, în arhivele mănăstirilor, în Biblioteca Brukenthal și în cea a Astrei și structurate cronologic, urmărind principiul dinamicii proprietății, ele trebuiau să servească “conceptului autohtonist” – constantă a operei istorice elaborate de Bălan: tot ce se găsește în Bucovina “a fost născocit de minte românească și lucrat de brațe românești”⁷⁶.

Alte câteva zeci de documente se referă la *Dezvoltarea teatrului românesc din Bucovina în perioada 1855-1913*; asemenea *Istoriei* amintitei instituții⁷⁷ și în ciuda multitudinii de date inedite pe care le aducea la cunoașterea vieții culturale românești, nici această culegere tematică n-a văzut lumina tiparului⁷⁸. După 1947, maxima prudență manifestată față de unele edituri și refuzul altora de a-i publica materialele l-au împiedicat pe istoricul bucovinean să ofere specialiștilor importante instrumente de lucru. Cărțile nesituate n-au atâta valoare – spunea Nicolae Iorga; adeseori, ele capătă numai “o valoare extrem de mică, chiar și atunci când sunt bine gândite și scrise”⁷⁹.

Relansarea cercetării istorice de la sfârșitul deceniului șase a readus numele lui Teodor Bălan în atenția editorilor de documente. În 1956, Andrei Oțetea i-a propus să colaboreze cu secția de istorie medie din cadrul Institutului bucureștean de istorie⁸⁰, așteptând de la “fostul elev al școlii arhivistice de la Viena” ajutorul și sfatul necesare la restabilirea “regulilor și metodelor științifice în istoriografia noastră”⁸¹. În toamna aceluiași an, la solicitarea lui Alexandru I. Gonța⁸², Bălan a recenzat volumele de *Documente privind Istoria României* (seria A, Moldova) publicate de Academia Română și institutele de profil din țară între 1951 și 1956. Cum problemele tehnice de traducere, transcriere, datare și indexare erau considerate, de o mare parte a istoricilor, “grave”, *Darea de seamă asupra documentelor moldovenești*, “cuminte”, nu-l putea satisface pe noul director al Institutului “Nicolae Iorga”. Cunoscându-i rigurozitatea științifică de care a dat dovadă “într-o viață de om”, Oțetea aștepta de la Bălan o “recenzie nimicitoare”. Bunăvoința și indulgența nu-și aveau rostul, iar “tendențele de justificare” a unei publicații “care e o rușine pentru noi”⁸³ deveneau chiar surprinzătoare. Cu siguranță, *Darea de seamă* trebuia refăcută. În materialul intitulat, de această dată, *O nouă colecție de documente moldovenești*⁸⁴, tonul se modifică semnificativ și chiar dacă referatele istoricilor Petre P. Panaitescu și Damaschin Mioc (membri în Comitetul de redacție) au fost negative⁸⁵, Andrei Oțetea a dispus publicarea recenziei lui Bălan în nr. 1/1958 din “Studii. Revista de istorie”. Nu se mai căutau justificări, ci, mai degrabă, erau evidențiate și criticate deficiențele de ordin științific ale colecției. În ceea ce privește traducerea documentelor, Bălan sugera înlocuirea, în context, a arhaismelor sau a cuvintelor pentru care există corespondențe în limba română uzuală (uspenie – adormire, spasenii sufletească – mântuirea sufletească, deadină – moșie). Antroponimele, oiconimele și toponimele trebuiau scrise așa cum se găseau în document, fără a se interveni asupra lor: Ciomohuz în loc de Ciornohuz, logofătul Lupu Stroici în loc de Șutorovici, Grigorcea și nu Grigorșa, Băișești și nu Baiești etc. Graba – spunea Bălan - duce la greșeli care alterează textul și afectează veridicitatea informației. De asemenea, el recomanda alcătuirea unor indici, liste de dregători, glosare care, adăugate la sfârșitul volumului, puteau înlesni studiul izvoarelor. Toate observațiile se întemeiau pe experiența și profesionalismul celui ce, format la școala germană de istorie, înțelesese să slujească interesele științei românești; de multe ori, în corespondența purtată cu Teodor Bălan, mai tânărul său coleg, Alexandru I. Gonța, nu uita să amintească: “Fiți sigur că întotdeauna când va fi vorba despre opera Dvs. sau de personalitatea Dvs., voi fi cel dintâi care vă voi lua apărarea. Oamenii de cultură trebuie să proslăviți întotdeauna pentru că ceea ce au făcut pentru cultura neamului românesc, au făcut cu mari sacrificii, cu o muncă titanică, perseverență și abnegație”⁸⁶.

Amintind de corespondența lui Bălan, putem spune că actele de proprietate, uricele, zapisele ș.a, nu au fost singurele documente față de care istoricul și-a manifestat interesul. Însăși corespondența dintre diverse personalități a reprezentat pentru el “istoria trăită”. Epistolele descoperite în arhivele Societății pentru Cultura și Literatura Română din Cernăuți, ale familiei Hurmuzachi sau în colecția lui Sever Zotta trebuiau editate; în ele se comunicau sau se punctau evenimente, situații, probleme deosebite. Uneori conțineau date inedite, alteori dezbateri de idei ori opinii despre contemporani; nu în ultimul rând, din corespondența parcursă se putea contura portretul autorului ei. Bălan a știut că, prin mesajul scrisorilor, este înlesnită cunoașterea altei laturi a personalității celui ce le-a scris și anume aceea care, de multe ori, doar se întrezărește în biografii; altfel, “textele epistolare, stoarse de datele pe care le conțin, ar fi niște aride și anoste petice de hârtie, bune de aruncat”⁸⁷. Iată de ce, nevoia de cunoaștere în profunzime l-a determinat pe istoric să-și lărgască, sistematic, preocupările mai vechi. Fără amănuntele lămuritoare – aprecia el – fără înfățișarea fidelă a lucrurilor și oamenilor din trecut, “istoriografia românească riscă să rămână o înșirare seacă de evenimente militare”⁸⁸.

Editarea corespondenței Hurmuzăcheștilor urma să aibă o dublă finalitate: se puneau în circulație, pe de o parte, informații prețioase pentru orișicine studiază istoria Bucovinei, a bucovinenilor, implicit, iar pe de alta, se recomandau publicului larg valorile românești, “demne de stimă generală” căci era vorba de o ilustră familie, al cărei nume se leagă de cele mai importante momente din viața politică și cultural-națională a Bucovinei. Mărturie a interesului față de acest subiect stau articolele și studiile redactate de Bălan în interval de un singur an (1924-1925): *Frații Gheorghe și Alexandru Hurmuzachi și ziarul “Bucovina”. Un capitol din istoria politică a Bucovinei din anii 1848-1850* (1924), *Eudoxiu Hurmuzachi. Discurs festiv la 23 martie 1924 cu prilejul serbării semicentenarului morții sale, în sala Teatrului Național din Cernăuți* (1924), *Eudoxius Hormuzachi. 1874-1924* (1924), *Moșia Cernauca și familia Hurmuzachi* (1925).

În ceea ce privește publicarea scrisorilor primite sau expediate de Hurmuzăchești, ele au fost depistate la Cernăuți, printre actele aflate în posesia Societății pentru Cultura și Literatura Română în Bucovina și care au fost donate de membrii familiei Hurmuzachi, susținători activi ai mișcării naționale. Alte epistole Bălan le-a primit de la Marga și Iancu Zotta din Davideni-Storjineț, soția și, respectiv, fiul genealogistului, cel ce a fost directorul Arhivelor ieșene în perioada 1912-1934⁸⁹. Deportarea, căreia i-a căzut victimă în 13 iunie 1941, l-a împiedicat pe Sever Zotta să-și ducă proiectele îndelungatelor sale cercetări la bun sfârșit. Biblioteca și colecția de documente i-au fost risipite; scrisorile moștenite de la bunicul după mamă, Gheorghe Hurmuzachi, și de la unchiul său Eudoxiu Hurmuzachi⁹⁰ s-au considerat, la un moment dat, pierdute⁹¹. Apropiat fiind de familia Zotta, Teodor Bălan a reușit să recupereze și să cerceteze o parte din ele, înainte ca Academia Română să solicite transportarea lor la București⁹². Din nefericire, doar două materiale întemeiate pe epistolele Hurmuzăcheștilor au văzut lumina tiparului: *O scrisoare a lui Eudoxiu Hurmuzachi către mama sa Ilinca din anul 1833* (expediată din Viena, în perioada studenției), în *Omagiu mitropolitului Nicolae Bălan*, Sibiu, 1940, și *Din corespondența lui Mihail Kogălniceanu cu frații Hurmuzachi, 1840-1865* (patru scrisori adresate de Kogălniceanu fraților Constantin, Gheorghe și Eudoxiu Hurmuzachi), în “Arhiva Românească”, București, 1943. Restul lucrărilor a rămas în manuscris, autorul lor depunându-le la Arhivele Naționale din București: *Documentele familiei Hurmuzachi, 1636-1856* (studiu introductiv și 146 documente)⁹³ și *Din corespondența familiei Hurmuzachi, 1831-1898* (studiu introductiv și 414 scrisori)⁹⁴. Despre această ultimă colecție, Bălan afirma, în anul 1960: “ea conține toată mișcarea culturală din Bucovina secolului al XIX-lea”⁹⁵.

Materialul care ilustrează bogata corespondență aparținând familiei Hurmuzachi este precedat de un studiu (de 268 file) în două exemplare; primul, îngrijit de autor, are 10 capitole (1. Doxachi și Ilinca Hurmuzachi, 2. Frații Constantin și Eudoxiu în Viena, 3. În Viena, cunoștințe și prieteni 1830-1849, 4. Constantin, 5. Examenul de doctorat al lui Eudoxiu, 6.

Eudoxiu, ca delegat al tatălui său, 7. Gheorghe, 8. Alecu, 9. Eufrosina și Elisabeta, 10. Din activitatea culturală a fraților Hurmuzachi). Se adaugă o serie de reproduceri după fotografii ale Hurmuzăcheștilor și ale mormintelor acestora (unele sunt fotografii de epocă, altele datează din anii '60, când au fost realizate la solicitarea istoricului). Cât privește cel de-al doilea exemplar al studiului, el dezvăluie data la care Teodor Bălan și-a început lucrul la amintita colecție: 1950. După două decenii, în toamna anului 1970, arhivistul Ștefan Hurmuzache îl găsea pe acesta definitivând ultimul volum din corespondența renumitei familii bucovinene⁹⁶. Era o dovadă a perseverenței, a dăruirii și încrederii în biruința "muncii care prefăce lumea"⁹⁷.

Puțini au fost, totuși, intelectualii bucovineni tentați să stea "izolați de lume, în camera de lucru"⁹⁸. George Tofan n-a fost unul dintre ei; "n-a fost un oarecare om, un intelectual care e mulțumit cu ceea ce a ajuns în viață, ci a făcut parte din elementele rare, mereu active, mereu în efervescență, dela care radiază inițiativă, îndemn și încurajare"⁹⁹. Astfel îl caracteriza Bălan, în introducerea la volumul *Corespondența lui Gheorghe Tofan*, pe acela care "era menit să creeze, să miște masele, să le entuziasmeze cu vorba lui și să le stăpânească cu energia lui"¹⁰⁰. Profesor, publicist și om politic, Tofan a intrat în agitata viață premergătoare unirii, într-o vreme când și în Basarabia și în Bucovina "totul era de refăcut și de așezat pe temelii noi"¹⁰¹. Restituirea epistolară înfăptuită de Bălan îngăduie, prin intermediul celor 155 de scrisori, refacerea "itinerariului spiritual" parcurs de George Tofan de-a lungul unui deceniu (1904-1914). Corespondența purtată cu diverse personalități ale vremii (Ion Nistor, Nicolae Iorga), cu unii colegi de-ai săi (Eugen Botezat, Filaret Dobos) și chiar cu unii elevi pe care i-a format (Anastasia Dugan, Emil Boca) dezvăluie frământările profesorului, marcând, deopotrivă, momente din activitatea desfășurată în cadrul Societății pentru Cultura și Literatura Română în Bucovina, în Reuniunea Școlară Română sau la cursurile de vară de la Dorna Candreni. Crezând că "studiul revistelor și al gazetelor conduse de el precum și al articolelor (...) nu ajung pentru a-l cunoaște și a-l aprecia la justa lui valoare"¹⁰², Bălan a încercat "să pătrundă" și altfel "în laboratorul său": "Oricine se va putea convinge atunci că publicarea scrisorilor a fost o necesitate, iar fixarea rolului jucat de Tofan în mișcarea culturală din Bucovina o datorie națională"¹⁰³.

Apariția lucrării, în 1943, a fost salutată de contemporani: generalul Radu Rosetti o vedea "interesantă"¹⁰⁴, iar I.E. Torouțiu a recenzat-o în paginile revistei "Convorbiri literare", aducând elogii autorului ei. Aceasta nu l-a împiedicat, totuși, pe directorul amintitei publicații să-i facă lui T. Bălan, unele observații critice. Într-una din scrisorile expediate pe adresa istoricului, Torouțiu întreba: "... de ce Gheorghe pretutindeni? N-ai dat de replica lui Tofan de prin 909 – 10 când (...) explica pentru ce trebuie să se scrie corect George nu Gheorghe?"¹⁰⁵. Respectarea normelor de scriere a numelor proprii, spunea publicistul, era fundamentală: "O literă în plus, alta în minus, dă alt nume, altă persoană. În aparență ar fi pedanterii (...), la nume propriu nu numai că nu-i pedanterie, ci procedeul celălalt constituie o eroare capitală"¹⁰⁶. Remarcile au fost considerate de Bălan "binevenite", perfecționarea metodei de lucru rămânând pentru el, indiscutabil, o prioritate. Când unei lucrări nu i se indică greșelile comise, nu i se aduc corecții sau nu se formulează sugestii, atunci – afirma istoricul – e clar că acea lucrare n-a fost citită¹⁰⁷.

Spre deosebire de bogata corespondență a lui Tofan, cuprinsă într-un volum de 200 de pagini, numai câteva scrisori către Sever Zotta au apărut, cu întârziere, în "Revista Arhivelor". În număr de 17, ele fuseseră copiate de Bălan "înainte de 1940", cu scopul de a le utiliza la redactarea monografiei istoricului Dimitrie Onciul. Plecarea lui Zotta "înspre pustietățile siberiene"¹⁰⁸ și răvășirea arhivei de la Davideni l-au determinat pe Bălan (solidar cu suferințele semenilor săi) să revadă acele documente din colecția proprie care puteau creiona, într-un fel anume, portretul creatorului "Arhivei genealogice". Era o datorie morală față de cel ce se străduise "să pătrundă în intimitatea vremurilor de mult apuse, stabilind înrudirile și explicând astfel evenimentele"¹⁰⁹. În ceea ce privește corespondența purtată de Onciul cu Zotta, ea ar fi ilustrat prietenia celor doi¹¹⁰. Considerând insuficiente mărturiile pe care le putea oferi spre publicare, după 1944, Teodor Bălan a întreprins noi cercetări, în speranța recuperării altor

fragmente din amintita corespondență.: “foarte bine – îi scria lui Bălan, Sacerdoțeanu – că ați putut da de urma unora și cred că veți afla și pe celelalte. Aș fi foarte bucuros dacă, rând pe rând, le veți putea pregăti în formă de articole, dând textul în anexe, și să mi le trimiteți pentru “Revista Arhivelor”¹¹.”

Dacă multe dintre documentele culese de istoricul bucovinean au apărut în “Revista Arhivelor” sau în “Hrisovul”, nu putem vedea în disponibilitatea de care a dat dovadă Aurelian Sacerdoțeanu doar o manifestare a “solidarității de breaslă”, a afinității între arhiviști, ci și a datoriei de conștiință față de aceia care, prin stăruința într-o migăloasă trudă, au înlesnit cunoașterea “oneștilor iscoditori ai adevărilor istorice”¹². La Teodor Bălan, această grijă de a comunica posterității știri privitoare la viața neamului său decurge din cea mai profundă convingere în permanența faptei peste destinul mărginit al omului. Când se va încheia publicarea manuscriselor lui Bălan, însemnătatea și actualitatea preocupărilor sale de identificator, culegător și editor de documente vor pune în lumină nouă o personalitate a istoriografiei românești încă insuficient cunoscută, apreciată și așezată în panteonul culturii românești contemporane.

NOTE

1. V. Andrei (Vasile Pârvan), *Adunători de izvoare, istorici și filosofi*, în “Voința națională”, XX, 1903, nr. 5 522, p.1.
2. Ion Bogdan, *Istoriografia română și problemele ei actuale*, în *Discursuri de Recepție*, “AAR”, București, 1905, p. 22.
3. Aurelian Sacerdoțeanu, *Nicolae Iorga*, în “Revista Arhivelor”, an IV, nr. 2, 1941, p. 212.
4. Idem, *Cuvânt preliminar*, în “Hrisovul”, an I, 1941, p. 7.
5. Alexandru Zub, *Mihail Kogălniceanu, istoric*, Ed. Junimea, Iași, 1974, p. 446.
6. ~~George Ungureanu~~ ș.a., *Îndrumător în Arhivele Statului Iași*, vol.II, București, 1956, p. 174.
7. Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, vol. I (1774-1862). *De la administrația militară la autonomia provincială*, Editura Academiei Române, București, 1993, p. 17.
8. Dimitrie Dan, *Documente privitoare la istoria românilor din Bucovina*, în “Junimea literară”, nr. 1, 1907, p. 30.
9. Teodor Bălan, *Arhivele statului din Bucovina*, în “Revista Arhivelor”, an III, 1936-1937, p. 95.
10. Ion Bogdan, *op. cit.*
11. Direcția Generală a Arhivelor Naționale, filiala Suceava (în continuare A.N.S.), *fond Teodor Bălan*, dosar 1, document 14, fila 2. Ion Scripcariuc, *Teodor Bălan și Arhivele Bucovinei*, în “Codrul Cosminului”, nr. 2(12)/1996, p. 478
12. Teodor Bălan, *Documente bucovinene*, vol. I, (1507-1653), Cernăuți, 1933, p. V.
13. Idem, *Arhivele Bucovinei*, în “Revista Arhivelor”, an I, nr. 1-3, 1924-1926, p. 300-304.
14. Ștefan Hurmuzache, *Teodor Bălan*, în “Revista Arhivelor”, an LII, nr. 1, 1975, p. 67.
15. Simion Reli, *Ceva despre fondurile arhivistice din Arhivele Bucovinei*, în “Revista Arhivelor”, an I, nr. 1-3, 1924-1926, p. 310.
16. Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare A.N.I.C.), *fond Direcția Generală a Arhivelor Statului*, dosar 930, document 124, fila 13.
17. Aurelian Sacerdoțeanu, *Colecția Hurmuzachi*, în “Revista Arhivelor”, an XII, nr. 2, 1969, p. 31.
18. Teodor Bălan, *op. cit.*, p. 301.
19. Simion Reli, *op. cit.*, p. 305;
20. Frederik Kellogg, *O istorie a istoriografiei române*, Institutul European, Iași, 1996, p. 74.
21. Teodor Bălan, *op. cit.*, p. 304.
22. A.N.S., *fond Teodor Bălan*, d. 2/1944. f. 26.
23. Aurelian Sacerdoțeanu, *Alt cuvânt preliminar*, în “Hrisovul”, an II, 1942, p. 12.

24. Teodor Bălan, *op. cit.*
25. C-tin Moisil, *Un program de muncă*, în "Revista Arhivelor", an I, nr. 1-3, 1924-1926, p. 1.
26. A.N.S., *fond Teodor Bălan*, d. 1, doc. 3, f. 12.
27. Aurelian Sacerdoțeanu, *Cuvânt preliminar*, în "Hrisovul", an I, 1941, p. 7.
28. *Ibidem*, p. 8.
29. Teodor Bălan, *Documente bucovinene*, vol. IV, (1760-1833), București, 1942, p. 6.
30. Idem, *Noi documente privitoare la familia Hajdău*, extras din "Analele Dobrogei", VII, 1926, 20 p.
31. *Ibidem*, p. 4.
32. *Ibidem*.
33. Teodor Bălan, *Familia Onciul. Studii și documente*, Cernăuți, 1927, 234 p.+3 tabele genealogice.
34. *Ibidem*, p. XIX.
35. *Ibidem*.
36. Teodor Bălan, *Noui documente câmpulungene*, Cernăuți. 1929, p. 6.
37. *Ibidem*, p.3.
38. Teodor V. Stefanelli, *Documente din vechiul ocol al Câmpulungului Moldovenesc*, Editura Academiei Române, București, 1915.
39. Teodor Bălan, *op. cit.*
40. *Ibidem*, p.40.
41. *Ibidem*, p.6.
42. *Ibidem*, p.4.
43. *Ibidem*.
44. Vasile Gh. Miron, *Teodor Bălan (1885-1972)*, în "Suceava", AMJ, XI-XII, 1984-1985, p. 361.
45. A.N.I.C., *fond Teodor Bălan*, d. 21 (*Documente câmpulungene culese de la particulari, 1686-1858*), 365 file.
46. Teodor Bălan, *Două documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, în "Codrul Cosminului", VIII, 1933-1934, Cernăuți, 1934, p. 459-462.
47. Idem, *Reeditarea unui document din 1411*, în "Hrisovul", VII, 1947, p. 199-201.
48. Idem, *Câteva documente bistrițene*, extras din "AIINC", XI, 1946, 46 p. Importanței istorice a documentelor bistrițene i se adaugă cea de ordin lingvistic; de exemplu, profesorul Lecca Morariu le considera "delicii filologice" (A.N.S., *fond Teodor Bălan*, d. III, doc. 93).
49. Idem, *Șase documente polone din secolul al XVII-lea referitoare la Moldova*, în "RA", VII, nr. 2, București, 1946, p. 330-342.
50. Aurelian Sacerdoțeanu, *Cuvânt preliminar*, în "Hrisovul", I, 1941, p.8.
51. *Ibidem*.
52. Ion Bogdan, *Istoriografia română și problemele ei actuale*, în *Discursuri de Recepție*, "Analele Academiei Române", București, 1905, p. 21.
53. Aurelian Sacerdoțeanu, *Dimitrie Onciul*, în "Revista Arhivelor", IV, nr. 1, 1940, p. 20.
54. Teodor Bălan, *Documente bucovinene*, vol. VI (1760-1833), București, 1942, p. 5.
55. *Ibidem*, p. 6.
56. *Ibidem*, p.3-4.
57. *Ibidem*, p. 4.
58. *Ibidem*.
59. Aurelian Sacerdoțeanu, *Cuvânt preliminar*, în "Hrisovul", I, 1941, p.8.
60. Teodor Bălan, *op. cit.*
61. *Ibidem*, p.5.
62. Petre P. Panaitescu, *Metode de publicare a documentelor*, în "RIR", VIII, 1938, p. 343.
63. *Ibidem*, p. 339-345.
64. A.N.S., *fond Teodor Bălan*, d. IV, doc. 96, f. 5.

65. Teodor Bălan, *Documente bucovinene*, vol. I (1507-1653), Cernăuți, 1933, p. VI.
66. Pavel Țugui, *Teodor Bălan, profil biobibliografic*, mss., f. 32; *Dări de seamă*, în "RI", XXIV, nr. 10-12, octombrie-decembrie, 1938, p. 365-367.
67. *Notițe bibliografice*, în "Revista Istorică Română", VII, fasc. I-II, 1938, p. 210.
68. A.N.S., *fond Teodor Bălan*, d. IV, doc.82.
69. Vasile Gh. Miron, Mihai Ștefan Ceașu, *Scrisori de la C.C. Giurescu, M.I. Kogălniceanu, Andrei Oțetea, Sextil Pușcariu, R. Rosetti, I.E. Torouțiu către Teodor Bălan*, în "Suceava", AMJ, XI-XII, 1984-1985, p. 337.
70. *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, p.48.
71. A.N.I.C., *fond Teodor Bălan*, d. 45, f.
72. *Ibidem*, d. 46 (a, b, c și d).
73. *Ibidem*, d. 47.
74. Pavel Țugui, *op. cit.*, f.55.
75. A.N.I.C., *fond Teodor Bălan*, d. 35-44 (*Documentele mănăstirilor din Bucovina*, vol I: 1401-1490, 72 doc., 379 p.; vol. II: 1491-1545, 48 doc., 294 p.; vol. III: 1546-1583, 59 doc., 244 p.; vol. IV: 1584-1614, 78 doc., 297 p.; vol. V: 1615-1625, 90 doc., 328 p.; vol. VI: 1626-1693, 114 doc., 284 p.; vol. IX: 1757-1763, 97 doc., 221 p.; vol. X: 1766-1779, 119 doc., 254 p.; vol XII: 1783-1875, 105 doc., 271 p.; la Arhivele Naționale Suceava se găsesc și vol. VII: 1694-1756, 193 doc., 278 p.; vol. VIII: 1780-1782, 188 doc., 359 p.; vol XI: 1784-1899, 119 doc, 407 p.
76. Teodor Bălan, *Documente bucovinene*, vol. VI (1760-1833), București, 1942, p. 6.
77. ANIC, *fond Teodor Bălan*, d. 19 (*Istoria teatrului românesc din Bucovina: 1855-1913*), 489 f.
78. *Ibidem*, d. 20 (*Documente referitoare la dezvoltarea teatrului românesc în Bucovina în perioada: 1855-1913*), 254 f.
79. Nicolae Iorga, *Adevăr și greșală în scrierea istoriei*, Cernăuți, 1935, p. 23.
80. A.N.S., *fond Teodor Bălan*, d. III, doc. 46.
81. *Ibidem*, d. IV, doc. 8, f. 1.
82. *Ibidem*, d. III, doc. 46, f. 3.
83. *Ibidem*, d. IV, doc. 8, f. 1.
84. Teodor Bălan, *O nouă colecție de documente moldovenești*, în "Studii. RdI", XI, nr. 1, 1958, p. 133-139.
85. A.N.S., *fond Teodor Bălan*, d. III, doc. 53.
86. *Ibidem*, doc. 49.
87. Alexandru Săndulescu, *Editarea corespondenței scriitorilor și semnificațiile ei*, în "RITL", XVII, nr. 3-4, iulie-decembrie, 1988, p. 318.
88. Teodor Bălan, *Sever Zotta*, în "Făt-Frumos", an XVII, nr. 5-6, septembrie-decembrie, 1942, p. 153.
89. *Ibidem*.
90. *Ibidem*, p. 151-152.
91. A.N.S., *fond Teodor Bălan*, d. IV, doc. 90, f. 1.
92. *Ibidem*, doc. 91, 92.
93. A.N.I.C. *fond Teodor Bălan*, d. 28, 13 f. (*Documentele familiei Hurmuzachi. 1636-1856. Studiu*); d. 29, 700 f. (*Documentele familiei Hurmuzachi. 1636-1856, 146 documente*).
94. *Ibidem*, d. 30, 268 f. (*Din corespondența familiei Hurmuzachi: 1831-1898. Studiu*); d. 32, 692 f. (*Din corespondența familiei Hurmuzachi, partea I, 1831-1843, 121 doc; partea a II-a, 1844-1851, 128 doc.*), d. 33, 618 f. (*Din corespondența familiei Hurmuzachi, partea a III-a, 1852-1860, 92 doc.*), d. 34, f. 379 (*Din corespondența familiei Hurmuzachi, partea a IV-a, 1861-1894, 73 doc.*). Studiul este parțial publicat de către Ilie Luceac, în "Glasul Bucovinei", Cernăuți-București, V, nr. 17, 1/1998, p. 14-25 și în nr. 18, 2/1998, p. 57-63.
95. Pavel Țugui, *op. cit.*, f. 56.

96. Ștefan Hurmuzache, *op. cit.*, p. 66.
97. Nicolae Iorga, *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor relative la Istoria Românilor. Rolul și misiunea Academiei Române*, în *Prinos lui D.A. Sturdza (la împlinirea celor șapte zeci de ani)*, București, 1903, p. 1.
98. Teodor Bălan, *Corespondența lui Gheorghe Tofan*, Cernăuți, 1943, p. 13.
99. *Ibidem*.
100. *Ibidem*.
101. Ion Nistor, *Zece ani de la moartea lui G. Tofan. Două articole inedite*, în "Junimea literară", XIX, nr. 5-8, 1930, p. 268.
102. Teodor Bălan, *op. cit.*, p. 16.
103. *Ibidem*.
104. A.N.S., *fond Teodor Bălan*, d. IV, d. 49, f. 1.
105. *Ibidem*.
106. *Ibidem*, doc. 68, f.1-2.
107. Pavel Țugui, *Scrisori primite de la Teodor Bălan*, în "CC" (serie nouă), nr. 2 (12), 1996, p. 453.
108. Teodor Bălan, *Sever Zotta*, în "Făt-Frumos", XVII, 5-6, septembrie-decembrie, 1942, p. 151.
109. *Ibidem*, p. 153.
110. Idem, *Câteva scrisori ale lui D. Onciul către S. Zotta*, în "RA", VI, nr. 2, 1945, p. 157.
111. A.N.S., *fond Teodor Bălan*, d. IV, doc. 54, f. 1.
112. Aurelian Sacerdoțeanu, *Dimitrie Onciul*, în "RA", IV, nr.1, 1940, p. 4.